

Βασίλης Μεσσής

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ

ως ιστορικά γεγονότα, φορείς αξιών και ζώντες οργανισμοί

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΡΑΜΥΘΙ. Δεν θα βρούμε σε αυτήν τους εξ ορισμού κακούς, τη μάγισσα, τον δράκο, τον κακό πλούσιο, που είναι κακοί, συγχρόνως όμως είναι και βολικοί. Σε αυτούς φορτώνουμε στα παραμύθια κάθε κακό, ξεχωρίζοντάς τους απόλυτα από τους καλούς, με τους οποίους και ταυτιζόμαστε. Στην ιστορία όμως συχνά μπερδεύονται οι κακοί με τους καλούς, και η ορθότητα με την αστοχία. Καλοί ή κακοί γινόμαστε και εμείς οι ίδιοι, άλλος λιγότερο και άλλος περισσότερο, με τα λάθη, τις επιλογές μας, ακόμα και με τις καλές προθέσεις, που οδηγούν όμως, λόγω συνήθως άγνοιας, σε ανεπιτυχή αποτελέσματα.

Αναφερόμενοι στις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Δράμας ή και όποιας άλλης ελλαδικής περιοχής, καλό θα είναι τα παραπάνω να τα έχουμε αφετηριακά υπόψη μας, είτε παραμένουμε στα απολύτως επιστημονικά και εξειδικευμένα είτε όχι. Θάρρος και γνώση είναι απαραίτητα όπλα για να προσεγγίσουμε και αυτή τη μορφή της ιστορίας, που αφορά

τον μνημειακό μας πλούτο. Στο κείμενο που ακολουθεί αναφέρονται πολλά με καλές προθέσεις, όχι όμως με στόχο τα λόγια να χαϊδέψουν αυτιά, να θρέψουν ματαιοδοξίες και να καταλήξουμε αυτάρεσκα στη διαπίστωση ότι «με σοφία κάναμε ό, τι κάναμε». Γράφονται και πράγματα δυσάρεστα και στενάχωρα.

Ας δώσουμε καταρχάς επιγραμματικότητα το απαραίτητο χρονικό πλαίσιο. Η Δράμα καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1383/4¹ και απελευθερώθηκε το 1913. Από τον 16ο αιώνα στην περιοχή της Δράμας κυριαρχούσε το μουσουλμανικό στοιχείο. Γιουρούκοι έποικοι που ήρθαν στην περιοχή, σπρωγμένοι από την κεντρική διοίκηση, και εξισλαμισμοί βρίσκονται στην αφετηρία αυτής της μουσουλμανικής υπεροχής², που διατηρήθηκε μέχρι τον 20ό αιώνα και την απελευθέρωση³. Εστιάζοντας στα τελευταία χρόνια πριν από την απελευθέρωση, βλέπουμε τη Δράμα πρωτεύουσα του ομώνυμου σαντζακιού, που, μαζί με αυτά της Θεσσαλονίκης και των Σερρών, συναποτελούσαν το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης (εικ. 1). Το σαντζάκι της Δράμας (εικ. 2) διαιρείτο στους καζάδες Δράμας, Καβάλας, Πραβίου, Σαρή Σαμπάν, Θάσου και Ροπτσόζ (Ropoz)⁴. Ο σημερινός νομός περιλαμβάνει τα εδάφη του καζά Δράμας και το νότιο τμήμα του καζά Νευροκοπίου⁵.

¹ Ν. Γεωργιάδης, *Η Δράμα και η περιοχή της. 30000 π.Χ. – 1950 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 124-127.

² Βλ. σχετικά και Κ. Μουστάκας, «Η περιοχή της Δράμας στο μεταίχμιο των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων: Πληθυσμός και οικισμοί (δεύτερο μισό του 15ου - αρχές 16ου αι.)», *ΠΕΣΔ 5* (Δράμα 18-21.05.2006), τ. 1, Δράμα 2013, σσ. 443-444.

³ Οι μουσουλμάνοι Τούρκοι την τελευταία αυτή περίοδο ήταν κυρίαρχοι πληθυσμιακά στην πόλη της Δράμας, στην περιοχή του Παρανεστίου και στους περισσότερους καμπίσσιους οικισμούς, ενώ διατηρούσαν σημαντικά ποσοστά στα περισσότερα από τα χωριά του νομού. Μουσουλμάνοι Πομάκοι πλειοψηφούσαν συντριπτικά στους οικισμούς βορείως του Νέστου, στην οροσειρά της Ροδόπης. Οι ελληνόφωνοι χριστιανοί υπερετερούσαν πληθυσμιακά σε κάποια χωριά του κάμπου, με δεσπόζοντες οικισμούς το Δοξάτο και τη Χωριστή, και οι ολαβόφωνοι χριστιανοί αποτελούσαν την πλειοψηφία στα χωριά του Μενοικίου, του Φαλακρού και του Ορβήλου, καθώς και στο οροπέδιο του Κάτω Νευροκοπίου. Βλ. σχετικά και Γ. Γκλαβίνας, «Οι μουσουλμάνοι της Δράμας (1913-1924): πληθυσμιακά δεδομένα, κοινωνική διαστρωμάτωση, εκλογική συμπεριφορά και κοινοτική οργάνωση», *ΠΕΣΔ 6* (Δράμα 8-10 Νοεμβρίου 2013), Δράμα 2017, κυρίως σσ. 102-104.

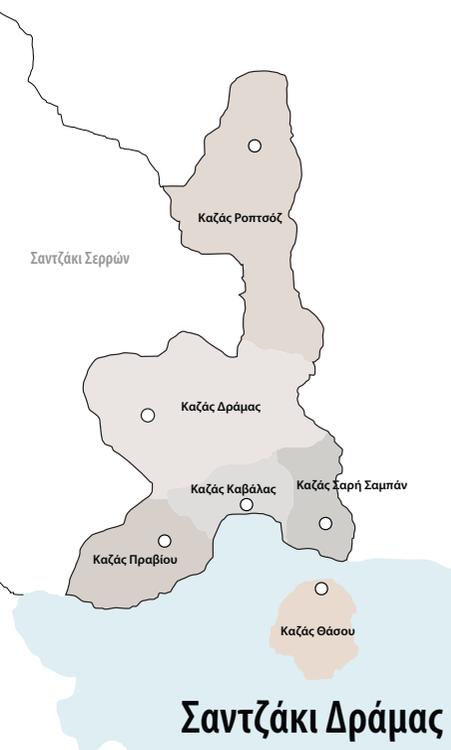
⁴ Η περιοχή του Ροπτσόζ λίγα χρόνια πριν γίνει το 1900 «δραμινός» καζάς αποτέλεσε, μεταξύ 1879 και 1885, τη βραχύβια ανεξάρτητη «Πομακική Δημοκρατία του Ταμράς». Η περιοχή του Ροπτσόζ δόθηκε, με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και τη συνακόλουθη συνθήκη του Βουκουρεστίου, στη Βουλγαρία. Για τους Πομάκους και το συγκεκριμένο επεισόδιο της ιστορίας τους βλ. ενδεικτικά Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης. Από τις εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη 2003, κυρίως σσ. 71-95.

⁵ Ο καζάς του Νευροκοπίου εντασσόταν στο σαντζάκι των Σερρών. Από τον καζά αυτόν, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τις συνθήκες που ακολούθησαν, μικρό τμήμα αποδόθηκε στην Ελλάδα, ενώ το μεγαλύτερο, με την πρωτεύουσά του, στη Βουλγαρία.

(Γεν. 1968, Δράμα). Φιλόλογος. Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και οθωμανική αρχιτεκτονική, καθώς και στη νεότερη ελληνική ιστορία. Ζει και εργάζεται στη Δράμα.

Εικ. 1. Το Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ού αιώνα.

Εικ. 2. Το Σαντζάκι της Δράμας στις αρχές του 20ου αιώνα.

Αφήνοντας τα εισαγωγικά και προχωρώντας στα του κυρίως θέματος –στις εκκλησίες δηλαδή του νομού Δράμας– να σημειώσουμε, καταρχάς, ότι οι χριστιανικοί ναοί στην περιοχή που χρονολογούνται στη συγκεκριμένη περίοδο (1383/4-1913), στην περίοδο δηλαδή της Τουρκοκρατίας, και όσοι σώζονται τελούν σήμερα υπό την εκκλησιαστική αρμοδιότητα της Μητροπόλεως Δράμας και της Μητροπόλεως Ζιχνών και Νευροκοπίου.

Οι υπάρχοντες χριστιανικοί ναοί κτίστηκαν στα εκατό τελευταία χρόνια πριν από την απελευθέρωση, και συγκεκριμένα μεταξύ του 1815 και του 1913. Μάλιστα, η ναοδομική δραστηριότητα εκτοξεύεται από τη δεκαετία του 1830 και εξής, από τη μια λόγω της χαλάρωσης των σχετικών αυστηρών οθωμανικών περιορισμών και της φιλελευθεροποίησης τρόπον τινά του καθεστώτος και από την άλλη, αναμφίβολα, λόγω της πληθυσμιακής ενδυνάμωσης του χριστιανικού στοιχείου της περιοχής κατά τον τελευταίο αιώνα πριν από την απελευθέρωση. Όσον αφορά τη χωροταξική κατανομή των ναών, κανένας από αυτούς δεν εντοπίζεται στους αποκλειστικώς κατοικούμενους –κατά τον 19ο αιώνα τουλάχιστον και έως την απελευθέρωση– από μουσουλμάνους οικισμούς της οροσειράς της Ροδόπης, βορείως δηλαδή του Νέστου, αλλά ούτε και στους οικισμούς της περιοχής του Παρανεστίου.

Σε επτά κατηγορίες θα μπορούσαν να ενταχθούν οι ναοί αυτοί⁶, με κριτήριο την αρχιτεκτονική τους: α) στους μονόχωρους⁷, 5 τον αριθμό, β) στις τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές⁸, 19 τον αριθμό, γ) στις τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη⁹, 12 τον αριθμό, εκ των οποίων οι 3 φέρουν ξύλινο τρουλλίσκο/φανό στο μέσο

⁶ Ο λόγος γίνεται για τους σωζόμενους σήμερα ναούς, στην καταμέτρηση όμως περιλαμβάνουμε και κάποιους που καταστράφηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, για τους οποίους όμως έχουμε στοιχεία επαρκή, ώστε να αναφερθούμε στην τυπολογία τους.

⁷ Ταξιάρχης Κοκκινογείων (1820), Άγιος Νικόλαος Δασωτού (1831), Αγία Μαρίνα Καλής Βρύσης (1883), Αγία Παρασκευή Καλλιθέας (1890), Γέννηση Θεοτόκου Γραμμένης (τέλος 19ου αιώνα – κατεστραμμένος).

⁸ Άγιος Θεόδωρος Ξηροποτάμου (1815), Εισόδια Θεοτόκου Δράμας (1834), Άγιος Νικόλαος Βαθυτόπου (δεκαετία του 1830), Άγιος Νικόλαος Καλής Βρύσης (πιθανώς 1833), Άγιος Νικόλαος Περιθωρίου (1835), Άγιοι Θεόδωροι Κάτω Βροντούς (1835), Άγιος Αθανάσιος Καλλιθέας (1835), Εισόδια Θεοτόκου Παγονερίου (1835), Εισόδια Θεοτόκου Προσοτσάνης (περί το 1835 – κατεστραμμένος), Προφήτης Ηλίας Βώλακα (1841), Άγιος Γεώργιος Μικρόπολης (1841), Άγιος Γεώργιος Μοναστηρακίου (1842), Άγιος Δημήτριος Μυλοποτάμου (1843 – κατεστραμμένος), Παναγία Πετρούσας (1843-1852), Άγιος Γεώργιος Χαριτωμένης (1847), Κοίμηση Θεοτόκου Λιβαδακίου (1870), Προφήτης Ηλίας Πύργων (1905), Άγιος Αθανάσιος Πετρούσας (1908), Ευαγγελισμός Μικρόπολης (1910).

⁹ Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Λευκογείων (1836), Ταξιάρχης Γρανίτη (1836), Κοίμηση Θεοτόκου Πανοράματος (1841), Ταξιάρχης Ακρινού (1848), Άγιος Γεώργιος Ξηροποτάμου (περί το 1850), Άγιος Αθανάσιος Εξοχής (1866), Άγιος Αθανάσιος Δοξάτου (1869), Ζωοδόχος Πηγή Περιθωρίου (1876), Άγιος Δημήτριος Οχυρού (1882).

του κεντρικού κλίτους¹⁰, δ) στους συνεπτυγμένους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, με ένα μόνο παράδειγμα¹¹, ε) σε τρεις ναούς που εντάσσονται στον τύπο της τρίκλιτης τρουλαίας θολοσκεπούς βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη,¹² στ) στον τελείως ιδιαίτερο (unicum για τα δεδομένα της περιοχής) ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή (1907) και, τέλος, ζ) σε 7 ναούς¹³ που χτίστηκαν αρχικά ως οθωμανικά τεμένη.

Θα περιοριστούμε επί του παρόντος σε αυτά μόνο τα απαραίτητα αρχιτεκτονικά/τυπολογικά¹⁴ και ακολούθως θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους ναούς και την ιστορία τους, δίνοντας μεγαλύτερο βάρος στην κατάσταση διατήρησής τους. Θα αντιμετωπίσουμε κατά κάποιον τρόπο τους ναούς σαν ζώντες οργανισμούς και, αφού τους συστηθούμε τρόπον τινά, θα δούμε ποια ήταν η διαδρομή της ζωής τους, ποιες δοκιμασίες πέρασαν, ποιες οι οφειλές μας ή οι ευεργεσίες μας σ' αυτούς.

Στην αρχή της γνωριμίας θα αντιληφθούμε πως κάποιοι καταστράφηκαν, νεκρώθηκαν τα τελευταία χρόνια, ενώ οι περισσότεροι επέζησαν, υπάρχουν σήμερα, αλλά άλλοι από αυτούς είναι βαθιά, και μερικοί ανεπανόρθωτα τραυματισμένοι. Ας ξεκινήσουμε από τους κατεστραμμένους.

Κάποιοι από αυτούς ήταν πρώην τζαμιά. Υπήρξαν κτίσματα τα οποία, όταν οι μουσουλμάνοι πήραν το δρόμο της προσφυγιάς και ήρθαν πρόσφυγες οι παππούδες μας, χρησιμοποιήθηκαν, με κάποιες αναγκαίες μετατροπές και προσθήκες, ως εκκλησίες. Αυτά τα τζαμιά/ναούς τα αντιμετωπίσαμε εξ αρχής ως αναγκαίο κακό. Μόλις βελτιώθηκαν κάπως τα πράγματα και βρέθηκαν χρήματα, τα «εχθρικά» αυτά κτίσματα καταστράφηκαν, δίνοντας τη θέση τους στους «περικαλλείς», κατά την ελκτική φρασεολογία της εποχής, νέους ναούς¹⁵.

¹⁰ Κοίμηση Θεοτόκου Δασωτού (1870), Άγιος Νικόλαος Αδριανής (1884), Βουλγαρικός ναός Προσοτσάνης (1912).

¹¹ Άγιος Δημήτριος Πανοράματος (1865).

¹² Κοίμηση Θεοτόκου Κατάφυτου (1865), Άγιος Δημήτριος Κάτω Νευροκοπίου (1866), Άγιος Γεώργιος Κριθαρά (περί το 1880).

¹³ Εσκή Τζαμί/Άγιος Νικόλαος Δράμας (1389-1402/1829), Κουρσούμ Τζαμί/Αγία Τριάδα Δράμας (περί το 1880), Παλαιοί Άγιοι Απόστολοι Δράμας (περί το 1880 - κατεστραμμένος), Άγιος Γεώργιος Νικηφόρου (περί το 1900), Άγιος Γεώργιος Αιγείρου (περί το 1900), Osman Efendi Camii(;)/Άγιος Γεώργιος Κοκκινόγειων (1911 - κατεστραμμένος), Ορτά τζαμί/Αγία Τριάδα Προσοτσάνης (; - κατεστραμμένος).

¹⁴ Για τυπολογική κατάταξη και αρκετά εμπειριστωμένη και έγκυρη παρουσίαση των ναών πληρέστερη παραμένει η εργασία της Ξ. Σαββοπούλου-Κατσιάνη, «Μεταβυζαντινές εκκλησίες στο Νομό Δράμας» ΠΕΣΔ 1 (Δράμα 24-25.11.1989), Δράμα 1992, σσ. 261-296.

¹⁵ Σήμερα, που άλλαξαν πολλά, αν υπήρχαν τα κτίσματα αυτά θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με μια άλλη ωριμότητα, που θα τόνιζε την αρχιτεκτονική τους αξία και ιστορία, την καλαισθησία, την ανάγκη η

Οι υπάρχοντες χριστιανικοί ναοί κτίστηκαν στα εκατό τελευταία χρόνια πριν από την απελευθέρωση, και συγκεκριμένα μεταξύ του 1815 και του 1913. Μάλιστα, η ναοδομική δραστηριότητα εκτοξεύεται από τη δεκαετία του 1830 και εξής...

Εικ. 3. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Κατάφυτο (Καράκιοϊ).

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι παλαιοί Άγιοι Απόστολοι Δράμας, πρώην τζαμί που κτίστηκε περί τα τέλη πιθανότατα του 19ου αιώνα και χρησιμοποιήθηκε ως χριστιανικός ναός για πάνω από 50 χρόνια. Ο νέος ναός, που κτίστηκε πολύ κοντά στον παλιό, εγκαινιάστηκε το 1977. Παρόλο που το παλαιό κτίσμα δεν εμπόδισε να κτιστεί ο νέος ναός, καταστράφηκε κατόπιν, ίσως γιατί περιόριζε τον ζωτικό χώρο, με τον τρόπο που συχνά τον αντιλαμβανόμαστε¹⁶.

Στα Κοκκινόγεια (Κουμπάλιστα) το τζαμί μεταγρά-

ιστορία να αντιμετωπίζει με ανεκτικότητα και κατανόηση το όποιο παρελθόν. Τα κτίσματα αυτά θα έπρεπε να σωθούν, να συντηρηθούν και να χρησιμεύσουν αν όχι ως χώροι λατρείας, ως χριστιανικοί δηλαδή ναοί, τουλάχιστον ως χώροι μνήμης.

¹⁶ Τον αντιλαμβανόμαστε ως πλάτωμα, δηλαδή ως χώρο ικανό να δεχτεί στήλες, προτομές, ακόμη και τραπεζάκια με τις μπομπονιέρες. Το παράδοξο είναι ότι στον χώρο του παλαιού κτίσματος (τεμένους /παλαιού ναού) κτίστηκε αργότερα εκκλησιαστικό οίκημα, για να στεγάσει χρήσεις, που το παλαιό κτίσμα θα μπορούσε να εξυπηρετήσει άριστα.

πηκε σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου¹⁷ και εξυπνήρησε το χωριό από τα μέσα τις δεκαετίας του 1920 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Το 1975 αποφασίστηκε ότι υπήρχε ανάγκη νέας εκκλησίας, πολύ μεγαλύτερης και πολυτελέστατης, στο φθίνον ταχύτατα πληθυσμιακά χωριό. Γκρεμίστηκε λοιπόν το τζαμί-παλιός Άγιος Γεώργιος και στη θέση του, έπειτα από 15 χρόνια εράνων, οικονομικών αφαιμάξεων και προσπαθειών, ο κενός χώρος έγινε γιαπί και το γιαπί νέος ναός. Το γκρεμισμένο τζαμί είχε κτιστεί στα 1911, λίγο πριν φύγουν οι Τούρκοι από τη Μακεδονία, από τον τότε Οθωμανό διοικητή της Δράμας, τον Ταχσίν Ουζέρ (Tahsin Uzer)¹⁸.

Ευτυχώς από την άλλη, δύο σπουδαιότατοι από άποψη ιστορίας και αρχιτεκτονικής μουσουλμανικοί χώροι λατρείας στην πόλη της Δράμας, το Εσκή Τζαμί, και το Κουρσούμ Τζαμί, διατηρήθηκαν και λειτουργούν δεκαετίες τώρα ως Άγιος Νικόλαος και Αγία Τριάδα αντίστοιχα¹⁹. Στην ίδια ομάδα οθωμανικών τεμενών που έγιναν χριστιανικοί ναοί και διατηρούνται εντάσσεται και ο εγκαταλειμμένος σήμερα Άγιος Γεώργιος στον Νικηφόρο (Νουσερελί) και ο Άγιος Γεώργιος στην Αίγειρο (Καβακλί).

¹⁷ Βλ. σχετικά και Β. Μεσσής, «Η αρχιτεκτονική περιουσία της Κομπάλιστας (Κοκκινόγειων) Δράμας», *Δίοδος* 13 (Φεβρουάριος 2018), σσ. 88-89. Παρόμοια περίπτωση είναι και το Ορτά τζαμί στην Προσοτσάνη, για το οποίο διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία. Λειτουργήσε για αρκετές δεκαετίες ως Αγία Τριάδα, πριν καταστραφεί στα μέσα της δεκαετίας του 1970, δίνοντας τη θέση του στον υπάρχοντα ομώνυμο ναό.

¹⁸ Βλ. σχετικά Ν. Ρουδομέτωφ (επιμ.), *Από την τελευταία οθωμανική διοίκηση της Μακεδονίας. Το ημερολόγιο και το αρχείο του Τούρκου αξιωματούχου Tahsin Uzer*, μτφρ. Κ. Γεωργιάδου, Καβάλα x.x., σ. 303.

¹⁹ Βλ. σχετικά Β. Μεσσής, «Τα οθωμανικά τεμένη της Δράμας και η επόμενη τους μέρα», *ΠΕΣΔ* 6 (Δράμα 8-10 Νοεμβρίου 2013), Δράμα 2017, σσ. 351-371.

Υπήρχαν όμως και άλλοι ναοί, χριστιανικοί εξαρχής, που καταστράφηκαν τις τελευταίες δεκαετίες. Πιο κοντινή χρονικά περίπτωση είναι ο Άγιος Δημήτριος στον Μυλοπόταμο (Τουρκοχώρι). Η τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, αφού πρώτα δέχτηκε ποικίλες επεμβάσεις που αλλοίωσαν την αρχική της μορφή, γκρεμίστηκε το 1999, για να δώσει τη θέση της στον σημερινό περικαλλή, σύμφωνα με την τρέχουσα καλαισθησία, ναό²⁰. Από τον παλιό ναό διατηρήθηκαν, στοιβαγμένα στον εξώστη του νεόδμητου ναού, μόνο το ομόλογο του δαπέδου με τον δικέφαλο αετό και η πλάκα με την κτητορική επιγραφή, που φέρει και τη χρονολογία κατασκευής του ναού (1843). Τη δεκαετία του 1950 γκρεμίστηκε ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Κατάφυτο (Καράκιοϊ) (εικ. 3), για να αντικατασταθεί με νέο. Κτισμένος πιθανώς το 1865 στον τύπο της τρίκλιτης θολωτής τρουλλαίας βασιλικής, με στοά, με υπερκείμενο γυναικωνίτη στις τρεις από τις τέσσερις πλευρές του κτίσματος, εντυπωσιακών διαστάσεων²¹ και επιμελημένης κατασκευής, ο παλιός ναός αποτελούσε ένα άριστο δείγμα της ναοδομίας της εποχής, αλλά και απόδειξη

²⁰ Εύλογα ερωτήματα προκύπτουν για το ποιος ήταν ο πραγματικός λόγος, ποια η πρόφαση και ποια η ανάγκη που επικαλέστηκαν αυτοί που αποφάσισαν τον απορριπτικό του χωριού από ένα σημαντικότατο κομμάτι της ιστορίας του. Επικινδυνότητα του παλαιού ναού ή μήπως ντροπή και ενόχληση για τον ταπεινό και μικρό ναό, τη στιγμή που παρακείμενα χωριά διέθεταν πολύ μεγαλύτερους και νεότερους;

²¹ Με εσωτερικές διαστάσεις στον όροφο 25,4 × 19,2 μ. ήταν, μαζί με τον Άγιο Δημήτριο Κάτω Νευροκοπίου, οι μεγαλύτεροι σε διαστάσεις από τους ναούς του νομού. Τελείως ιδιαίτερο καθιστούσε τον ναό το γεγονός ότι η στοά στη δυτική πλευρά αποτελούνταν από επτά τοξωτά ανοίγματα. Παρ' όλη τη σημαντικότητά του –που εντούτοις δεν απέτρεψε την καταστροφή του– ο ναός είναι σαν να μην υπήρξε ποτέ, άυλος και ανιστορικός (σαν μύθος και παραμύθι), καθώς οι πληροφορίες και οι βιβλιογραφικές αναφορές σε αυτόν είναι σχεδόν ανύπαρκτες.

Εικ. 4. Άγιος Νικόλαος στον Βαθύτοπο (Τερλίς).

της σημασίας του χωριού και των οικονομικών δυνατοτήτων της τοπικής κοινωνίας.

Υπήρχαν όμως και ναοί που η καταστροφή τους δεν οφειλόταν στην πρόθεση να κτιστεί νέος ναός στη θέση τους, αλλά σε άλλου είδους (ανθρωπογενείς και φυσικές) καταστροφές. Σε πυρκαγιά οφείλεται η ολική καταστροφή το 1949 της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Προσοτσάνη, όπως επίσης και του Αγίου Νικολάου στον Βαθύτοπο (Τερλίς) (εικ. 4) το 2005²². Από φυσική καταστροφή κινδύνεψε και ο Προφήτης Ηλίας στον Βώλακα, του οποίου η ανωδομή κατέρρευσε από τον σεισμό του 1987²³.

²² Διασώθηκαν μόνο οι πέτρινοι περιμετρικοί τοίχοι. Η αποκατάσταση του ναού, τα επόμενα χρόνια, πάτησε στους περιμετρικούς τοίχους, αλλά δημιούργησε έναν τελείως νέο –τρουλλαίο συν τοις άλλοις– ναό, που ελάχιστη σχέση έχει με τον παλιό.

²³ Ευτυχώς, στη συνέχεια ο ναός δεν γκρεμίστηκε, με αφορμή αυτή τη φυσική καταστροφή, αλλά αντιθέτως αποκαταστάθηκε με

Υπήρχαν ακόμη ναοί που αφέθηκαν να καταστραφούν. Οι ναοί αυτοί χτίστηκαν μετά το 1870 από τους Βούλγαρους, όταν δηλαδή, μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, το χριστιανικό μιλιέτ διασπάστηκε σε πατριαρχικούς / Έλληνες και εξαρχικούς / Βούλγαρους.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο ναός της Παναγίας στην Πετρούσα (Πλεύνα), που βομβαρδίστηκε από το τουρκικό πυροβολικό το 1912 και έκτοτε για ενενήντα περίπου χρόνια αφέθηκε ερειπωμένος, εκτός από το καμπαναριό του, που διασώθηκε από τα κανόνια, αλλά δυστυχώς γκρεμίστηκε με εμπρόθετη ανθρώπινη παρέμβαση –όχι εξαιτίας του πολέμου–, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Ο ναός, που αναστηλώθηκε πριν μερικά χρόνια, αποτελεί και σήμερα σημείο τριβής στη δραμινή κοινωνία²⁴.

Υπήρχαν ακόμη ναοί που αφέθηκαν να καταστραφούν. Οι ναοί αυτοί χτίστηκαν μετά το 1870 από τους Βούλγαρους, όταν δηλαδή, μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, το χριστιανικό μιλιέτ διασπάστηκε σε πατριαρχικούς / Έλληνες και εξαρχικούς / Βούλγαρους. Πρόκειται για ναούς μεγαλοπρεπείς και εντυπωσιακούς, που είχαν στόχο, εκτός από το να αποτελέσουν τόπους λατρείας για τους πιστούς στην Εξαρχία, να τονίσουν τη βουλγαρική παρουσία και να προβληθούν οι ίδιοι οι Βούλγαροι ως οι δυνατοί και οι σπουδαίοι των Βαλκανίων. Ο πρώτος ναός είναι η εντυπωσιακή βουλγαρική εκκλησία της Προσοτσάνης²⁵ (εικ. 5), που κτίστηκε στα 1912 και ελάχιστα λειτούργησε ως εκκλησία. Η τρίκλιτη βασιλική, με τη στοά στη δυτική πλευρά και με τον υπερκείμενο αυτής γυναικωνίτη, με το κωδωνοστάσιο στο μέσο της δυτικής πλευράς, και με τον ξύλινο τρουλίσκο (φανό) στο μέσο του κεντρικού κλίτους, εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια –με σημαντικές τροποποιήσεις και αλλαγές– έγινε, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δημόσιο κτίσμα του ελληνικού κράτους²⁶. Ο δεύτερος ναός είναι ο Άγιος Γεώργιος (περί το 1880)

επιτυχή τρόπο. Ο ναός του Βώλακα, σε αντίθεση με τον Άγιο Δημήτριο Μυλοπόταμου και την Παναγία στο Κατάφυτο, είχε την τύχη να γνωρίσει την αγάπη και την ακριβή φροντίδα των συγχωριανών του. Για να επιδιωχθεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα απαραίτητες προϋποθέσεις είναι αρχικά η επιθυμία της τοπικής κοινωνίας να διαφυλαχτεί ως κόρη οφθαλμού το παλιό και το αυθεντικό, και ακολούθως η συνεργασία των εκκλησιαστικών αρχών με αυτούς που έχουν την τεχνογνωσία να πετύχουν το καλύτερο αποτέλεσμα, δηλαδή με την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

²⁴ Τα ερωτήματα για το ποια είναι η ενδεδειγμένη χρήση και ποιος έχει δικαιώματα επί του κτίσματος απασχόλησαν με κάπως –ας μου επιτραπεί να πω– άκομψο τρόπο τη δραμινή κοινωνία τα αμέσως προηγούμενα χρόνια και την απασχολούν και σήμερα. Όπως και να έχει –μιλώντας με κριτήριο μόνο τη γνώση της μεταβυζαντινής ναοδομίας και την αγάπη για τα κτίρια–, θα ήταν προτιμότερο, από το να αναστηλωθεί η Παναγία όπως αναστηλώθηκε, να έμενε ως είχε, σε ερειπιώδη δηλαδή κατάσταση, ένα μνημείο που δεν θα είχε χρήση, αλλά θα διέσωζε πλήθος από τα αυθεντικά του στοιχεία και θα μιλούσε, με την τραυματισμένη παρουσία του, για την ιστορία, την καταστροφή του πολέμου, για βάσανα και καημούς της μεθοριακής Ελλάδας.

²⁵ Λίγες πληροφορίες για τον ναό στο Γ. Κ. Βουλτσιάδης, *Η Προσοτσάνη μέσα από την ιστορία. Τα γεγονότα στην Ανατολική Μακεδονία (1450-1944). Ο Μακεδονικός Αγώνας – Οι Τρεις Βουλγαρικές κατοχές – Η Αντίσταση – Ο Εμφύλιος*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 144.

²⁶ Το κτίσμα, που για χρόνια στέγαζε διαδοχικά το Γυμνάσιο, το Ειρηνοδικείο και το ΕΠΑΛ Προσοτσάνης, σήμερα –μάλλον επί της ουσίας παρατημένο– φιλοξενεί χρήσεις του Κέντρου Διά Βίου Μάθησης της

στο πρώην ακραιφνώς εξαρτικό χωριό του Κριθαρά (Μπούτιμ), ανατολικά του Κάτω Νευροκοπίου. Ο ναός, για τον οποίο γίνεται εκτενέστερος λόγος στη συνέχεια, κείται σε προχωρημένη ερείπωση, ουσιαστικά κουφάρι.

Θα αναφερθούμε ακολούθως επιγραμματικά σε ναούς που διασώθηκαν, βαριά όμως ή βαρύτατα τραυματισμένοι. Στον τραυματισμό τους οδήγησε κατά κύριο λόγο η λατρεία του νέου και του τιμέντου, που αποτέλεσε τον πολιορκητικό κριό των μεταβυζαντινών ναών εν γένει, οδηγώντας είτε στην κατασκευή νέων ναών, ακόμη και εκεί όπου δεν υπήρχε καμιά πρακτική ανάγκη, με συνακόλουθη την εγκατάλειψη και την αδιαφορία για τους παλαιούς ναούς²⁷, είτε στην πολύτροπη υφολογική αλλοίωση των παλαιών εκκλησιών, με αφαιρέσεις, προσθήκες, κτισίματα, και κάθε είδους μετατροπές της αρχικής μορφής, καθώς ο στόχος ήταν να γίνει το παλιό καινούριο. Ας δούμε επί τροχάδην παρεμβάσεις διαφόρων ειδών και χαρακτηριστικά κατά περίπτωση παραδείγματα²⁸.

Καταστροφή τμήματος ναού

Στην Παλιά Μητρόπολη της Δράμας το 1975 γκρεμίστηκε το δυτικό τμήμα του ναού με απόφαση της τότε εκκλησιαστικής αρχής²⁹. Ασύλληπτη καταστροφή για την πόλη, την ιστορία και τον πολιτισμό της. Για την καταστροφή εκτός από την αναντίρρητη και βαρύτατη ευθύνη αυτών που την αποφάσισαν, ευθύνη είχαν και αυτοί που την ανέχτηκαν· η δραμινή, με άλλα λόγια κοινωνία. Υπήρχαν όμως και κάποιοι που σθεναρά αντέδρασαν. Μεταξύ αυτών αξίζει να αναφερθούν δύο, ένας δραμινός και ένας «ξένος», ως παραδείγματα αντιστοίχως του υπεύθυνου πολίτη και του υπεύθυνου δημόσιου λειτουργού, αυτού που πρέπει να είναι ευαίσθητος, να γνωρίζει και να αντιδρά ως πολίτης και να μη φοβάται όταν είναι δημόσιος λειτουργός. Ο δραμινός πολίτης ήταν ο σπουδαίος ποιητής Νίκος Κωνσταντινίδης, που αρθρογραφούσε³⁰ την εποχή εκείνη για να

κωμόπολης.

²⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα στον Γρανίτη, όπου η νεόδμητη εκκλησία οδήγησε στην εγκατάλειψη του μεταβυζαντινού ναού των Ταξιαρχών (1836).

²⁸ Το θέμα βέβαια δεν θα μπορούσε να εξαντληθεί σε αυτά τα λίγα παραδείγματα που, ως χαρακτηριστικότερα, αναφέρονται. Ο δυσάρεστος «κατάλογος» είναι κατά πολύ πλουσιότερος και πιο ποικίλος.

²⁹ Β. Μεσσής, Η Δράμα μέσα από τα εναπομείναντα θρησκευτικά κτίσματα της οθωμανικής περιόδου. Ένα παράδειγμα πρόσληψης και προβολής της τοπικής ιστορίας μέσω της εκπαιδευτικής πράξης, *Επιστημονικό Εκπαιδευτικό Περιοδικό «εκπ@ιδευτικός κύκλος»*, 3/1 (2015), σσ. 191-194., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁰ Βλ. σχετικά και Ν. Α. Κωνσταντινίδης, *Ιστορικά και αρχαιολογικά δημοσιεύματα για την πόλη της Δράμας*, Θεσσαλονίκη 1997, κυρίως σσ. 23-26 και 34-39, και Ν. Α. Κωνσταντινίδης, «Ο παλιός μητροπολιτικός ναός της Δράμας (οπτική αναδρομή στο παρελθόν του μνημείου)», *Δίοδος* 7 (Νοέμβριος 2014), σσ. 98-104.

Εικ. 5. Βουλγαρική εκκλησία Προσοσάνης (προέλευση Εφημερίδα *Ήως*, αριθ. φ. 22, Αύγουστος 2004, σ. 10).

σωθεί ο ναός, κάνοντας λόγο για τη βάνουση εκστρατεία εξαφάνισης κάθε παλιού στον τόπο μας και για τη συγκαλυπτική παραμυθολογία που ανέπτυσσαν οι υπεύθυνοι για την μετέπειτα καταστροφή, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο παλιός ναός δεν είχε καμία αρχαιολογική και ιστορική αξία! Και ο ξένος, ο δημόσιος λειτουργός, είναι ο τότε έφορος αρχαιοτήτων στην περιοχή, ο Χαράλαμπος Πέννας, που τα έβαλε με «θεούς και δαίμονες», για να σωθεί η εκκλησία. Δεν τα κατάφερε. Η πόλη της Δράμας του χρωστά ένα μεγάλο ευχαριστώ και μια ακόμη μεγαλύτερη συγγνώμη.

Προσθήκη τμήματος σε ναό

Οι Ταξιάρχες Κοκκινογείων (Κουμπάλισα)³¹, κτίσμα του 1820, είναι από τους παλαιότερους ναούς μας. Ο ναός επεκτάθηκε, άγνωστο πότε, προς τα δυτικά. Η επέκταση ακολούθησε την ισογραμμή των πλευρικών τοίχων του αρχικού κτίσματος και προσαρμοζόμενη πλήρως σε αυτό έβλαψε πολύ λιγότερο τον ναό, από ό,τι η επισκευή, το 1991, του παρακείμενου –σε απόσταση λίγων μέτρων από τον ναό– καμπαναριού, που καλύφθηκε με παχιά στρώση τσιμέντου και δεν θυμίζει σήμερα σε τίποτα το αρχικό κτίσμα του 1886.

Καταστροφή περιβάλλοντος χώρου

Στην Κοίμηση Θεοτόκου στο Λιβαδάκι (Λιβάδισα), που κτίστηκε στα 1870, στις αρχές τις νέας χιλιετίας καταστράφηκε ο περίβολος, εξαφανίστηκαν οι επιγραφές που υπήρχαν σε αυτόν και εγκιβωτίστηκε σε τόνους τσιμέντου όλος ο περιβάλλον χώρος της εκκλησίας. Κι αν ακόμη το κτίσμα αντιμετώπιζε προβλήματα λόγω της σαθρότητας του εδάφους, όπως υποστηρίχτηκε, αναμφίβολα θα υπήρχαν και άλλοι τρόποι υπο-

στήριξής και διάσωσής του, λιγότερο βίαιοι.

Προσθήκη κτισμάτων εφραπτόμενων με τον ναό

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις όπου προστέθηκαν κτίσματα σε επαφή με τον ναό. Τα προστεθέντα κτίσματα είναι συνήθως καμπαναριά, που δεν έχουν καμιά μορφολογική και κατασκευαστική συγγένεια με τον ναό³², υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, όπως στον Άγιο Αθανάσιο Δοξάτου και στον Άγιο Νικόλαο Περιθωρίου (Στάρτισα), όπου δίπλα στο ναό «κόλλησε» αποθήκη ή λεβητοστάσιο αντιστοίχως.

Προσθήκες και αλλαγές κυρίως στη δυτική όψη του ναού

Σε αρκετούς ναούς, που εντάσσονται στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη, η στοά έκλεισε³³, είτε με γυαλί είτε, πολύ χειρότερα, με τοιχοποιία. Η Ζωοδόχος Πηγή Περιθωρίου (Στάρτισα)³⁴ (εικ. 6), κτίσμα του 1876, είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα παρόμοιων αχρείαστων και καταστροφικών μετατροπών. Ο ναός μεταξύ 1970 και 1990 γνώρισε την ενοποίηση κυρίως ναού με νάρθηκα³⁵, απέκτησε κωδωνοστάσιο και πρόπυλο,

³² Άγιοι Θεόδωροι στην Κάτω Βροντού, Άγιος Αθανάσιος Εξοχής και Ζωοδόχος Πηγή στο Περιθώρι.

³³ Στην Κοίμηση Θεοτόκου Δασωτού, στον Άγιο Δημήτριο Πανοράματος, στη Ζωοδόχο Πηγή Περιθωρίου και στον Άγιο Γεώργιο Ξηροποτάμου η στοά έκλεισε με τοιχοποιία, ενώ στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο Λευκογείων, στον Άγιο Δημήτριο Κάτω Νευροκοπίου και στον Άγιο Αθανάσιο Εξοχής η στοά έκλεισε με υαλοστάσια.

³⁴ Β. Μεσσής, «Άγιος Νικόλαος και Ζωοδόχος Πηγή Περιθωρίου Δράμας. Δύο ναοί εν τοις μεθορίοις της ελληνικής χώρας», Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, 13-15 Νοεμβρίου 2015, Πρακτικά, Αθήνα 2017, σσ. 177-192.

³⁵ Παρόμοια παρέμβαση έγινε στη δεκαετία του 1950, στον Άγιο Νικόλαο Δασωτού.

³¹ Βλ. σχετικά και Μεσσής, «Κουμπάλισα», *ό.π.*, σσ. 86-88.

Εικ. 6. Ζωοδόχος Πηγή Περιθωρίου (Στάρτισα).

αλλοιώθηκε με τσιμέντα και επικαλύφθηκε με πλάκες.

Μετατροπές με την αντικατάσταση ξύλινων στοιχείων από τσιμεντένια

Και σε αυτήν την περίπτωση το χαρακτηριστικότερο των παραδειγμάτων είναι η Ζωοδόχος Πηγή Περιθωρίου, στην οποία ο όροφος από ξύλινος έγινε τσιμεντένιος. Στον Άγιο Νικόλαο, στην Καλή Βρύση (Γκόρνιτσα), το ξύλινο χαγιάτι έγινε επίσης τσιμεντένιο και οι καθ' ύψος απολήξεις των ανοιγμάτων του από ευθύγραμμες έγιναν ημικυκλικές, στο όνομα ενός ανιστόρητου νεοβυζαντινισμού.

Ατυχέστατη αποκατάσταση

Ο ναός των Ταξιαρχών στο σβησμένο σήμερα από τον χάρτη Ακρινό (Λόφτσα) (εικ. 7), που έμεινε ασκεπής μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Λευκογείων (Μπελόντιτσα), ο Άγιος Γε-

Εικ. 7. Ταξιάρχες Ακρινού (Λόφτσα).

ώργιος Ξηροποτάμου (Βησοτσάνη), ο Άγιος Αθανάσιος Εξοχής (Βέσμη), απέκτησαν τις τελευταίες δεκαετίες τσιμεντένιες στέγες, εξαιρετικά ακαλαίσθητες και σε πλήρη αντίθεση με την αρχιτεκτονική μορφή του υπόλοιπου κτίσματος. Στους ναούς με ατυχή αποκατάσταση κορυφαίο και ακραίο παράδειγμα είναι αναμφισβήτητα ο Άγιος Αθανάσιος Καλλιθέας (Εγρί Ντερέ), η ανακαίνιση του οποίου το 1997 δημιούργησε στην πραγματικότητα έναν νέο ναό, καθώς η τρίκλιτη ταπεινή ξυλόστεγη βασιλική του 1835 ανακαινιζόμενη μεταβλήθηκε σε έναν πανύψηλο τρουλλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό.

Εξωραϊσμοί

Στα πλαίσια της προσπάθειας για αισθητική βελτίωση, έγιναν αρκετές αλλαγές στο εσωτερικό πολλών ναών, οι περισσότερες εκ των οποίων δεν ήταν αναγκαίες και θα μπορούσαν να αποφευχθούν. Οι συνθήκες

αλλαγές αφορούσαν τη διεύρυνση και τη μετατροπή των μικρών τοξωτών ανοιγμάτων³⁶ σε μεγάλα και ορθογώνια, την αντικατάσταση των ξύλινων θυρόφυλλων με μεταλλικά, το ξήλωμα του πλακόστρωτου δαπέδου και την αντικατάστασή του με μωσαϊκό, την αντικατάσταση της ξύλινης ποικιλμένης οροφής με νέα, από παρατασσόμενα σανίδια³⁷ και την αντικατάσταση του φτιαγμένου από μικρούς ξύλινους πήχεις διάτρητου και χρωματιστού καφασωτού του γυναικωνίτη με νέο ξύλινο, βιοτεχνικής παραγωγής, όπως στα Εισόδια Θεοτόκου Παγονερίου (Τσερέσοβο), ή, ακόμη χειρότερα, με τιμεντένιο, όπως στη Ζωοδόχο Πηγή Περιθωρίου. Ο εξωραϊσμός απλώθηκε και στις αγιογραφίες (εικόνες και τοιχογραφίες) που ενίοτε επιζωγραφήθηκαν³⁸, ή αντικαταστάθηκαν εξ ολοκλήρου με νέες, όπως έγινε τη δεκαετία του 1970 στον Άγιο Δημήτριο Κάτω Νευροκοπίου (Ζύρνοβο) και, τα τελευταία χρόνια, στον ξύλινο τρουλλίσκο της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Δασωτό (Κουμανίτσι).

Καταστροφή ενοχλητικής μνήμης (*damnatio memoriae*)

Σε αρκετούς ναούς καταστρέψαμε επιγραφές στα κυ-

³⁶ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα Εισόδια Θεοτόκου Παγονερίου και ο Άγιος Δημήτριος Οχυρού.

³⁷ Ευτυχώς, στην περιοχή μας τα τέμπλα, εκτός λίγων περιπτώσεων, δεν πολυπειράχτηκαν. Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ναών στη Βόρεια Ελλάδα, όπου τα παλαιά τέμπλα, όχι απλώς αντικαταστάθηκαν με νέα βιοτεχνικής παραγωγής, αλλά πετάχτηκαν στα σκουπίδια ή έγιναν καυσόξυλα!

³⁸ Συνήθης και κακή πρακτική, η οποία δυστυχώς σε πολλές περιπτώσεις συνεχίζεται ακόμη. Η επέμβαση στις αγιογραφίες είναι μια απολύτως εξειδικευμένη εργασία που δεν μπορεί να γίνεται από τον οποιοδήποτε, ακόμη και αν είναι καλός αγιογράφος και μόνο· είναι κυρίως δουλειά εξειδικευμένων και ικανών συντηρητών και πάντα υπό την επίβλεψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

ριλλικά και σοβαντίσαμε τοιχογραφίες, είτε ως μια άλλη εκδήλωση της μανίας μας για το καινούριο είτε γιατί τα θέματά τους ενοχλούσαν³⁹ και οι ναοί αυτοί έπρεπε –ως εκ τούτου– να ξεχάσουν κομμάτι της ιστορίας τους. *Damnatio memoriae* ή, ελληνιστί, καταστροφή της ενοχλητικής μνήμης ονομάζεται η γνωστή από αρχαιοτάτων χρόνων πρακτική, που εφαρμόζεται έως και σήμερα και στοχεύει, με το σβήσιμο του ονόματος ενός προσώπου ή ενός γεγονότος από οπουδήποτε αυτό αναφέρεται, να σβηστεί εσαεί και η ανάμνησή του⁴⁰.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε με κάπως περισσότερες λεπτομέρειες σε μερικούς από τους μεταβυζαντινούς ναούς του νομού, που χαρακτηρίζονται από ποικίλα στοιχεία, χρήσιμα στο να αποκτήσουμε καλύτερη γνώση για την τέχνη και την ιστορία της εποχής και της περιοχής.

Κοίμηση Θεοτόκου Πανοράματος (Καλαπότι)⁴¹

Ο ναός, κτισμένος στα 1841 στον κυρίαρχο κατά τον 19ο αιώνα τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής

³⁹ Σχετικά παραδείγματα είναι οι Ταξιάρχες Κοκκινογείων, ο Άγιος Νικόλαος Περιθωρίου, τα Εισόδια Θεοτόκου Παγονερίου, η Κοίμηση Θεοτόκου Πανοράματος, η Κοίμηση Θεοτόκου στο Λιβαδάκι. Για τον Άγιο Νικόλαο Περιθωρίου Βούλγαρος αξιωματούχος, που περιόδευσε στην περιοχή στα τέλη του 19ου αιώνα, αναφέρει ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος κάλυπτε μεγάλα τμήματα της εσωτερικής επιφάνειας του ναού και αφορούσε σκηνές από τη βουλγαρική ιστορία, όπως τον εκχριστιανισμό του Βόρην, τον αγώνα του εναντίον των βογιάρων, τον ενθρονισμό του Συμεών. Βλ. σχετικά Β. Кънчов, Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, *Избрани произведения*, том. I, София 1970, 192-193.

⁴⁰ Δεν γνωρίζω αν αυτήν την *damnatio memoriae* την επέβαλαν ή τη δικαιολογούσαν εθνικοί λόγοι –πιθανώς έτσι να 'ναι–, γνωρίζω όμως πως χάθηκαν άπαξ δια παντός πολλά στοιχεία για την ιστορία των ναών και κατ' επέκταση για την ιστορία των χωριών μας.

⁴¹ Αναλυτική μελέτη του γράφοντος για τον ναό περιέχεται στον υπό έκδοση 8ο τόμο του περιοδικού *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*.

Εικ. 8. Κοίμηση Θεοτόκου Πανοράματος (Καλαπότι).

(εικ. 8) με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη⁴², που στην περίπτωση μας αφορά μόνο τη δυτική πλευρά, προκαλεί έκπληξη, λόγω μεγέθους, σε όποιον επισκέπτεται τον μικρό σημερινό, παραθεριστικό κατά βάση οικισμό. Θα πρέπει, για να μετριάσει η έκπληξη, να λάβει υπόψη ότι κάποτε το Καλαπότι ήταν πολυπληθής και εξαιρετικά σημαντικός οικισμός λόγω της γεωγραφικής του θέσης, στο έμπα της γνωστής τότε και διάσημης αργότερα Διάβασης Καλαποτιού. Σημαντικότερο είναι επίσης το καμπαναριό του ναού. Με έτος κατασκευής το 1864, είναι το πρώτο που κατασκευάστηκε στην περιοχή και από τα πρώτα μεταβυζαντινά εν γένει στον βορειοελλαδικό χώρο. Το τέμπλο του ναού (εικ. 9), κατασκευασμένο στα 1849 και άριστα

⁴² Για ναούς του τύπου βλ. ενδεικτικά και Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα», *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, τ. 6, Αθήνα 2002, σσ. 83-110.

Εικ. 9. Κοίμηση Θεοτόκου Πανοράματος (Καλαπότι).

διατηρημένο, διασώζει σε μια από τις δεσποτικές του εικόνες την υπογραφή του ζωγράφου, του Ντιμιτάρ Χατζποικονόμ⁴³. Ο ναός ήταν άλλοτε τοιχογραφημένος σε όλες του τις επιφάνειες. Από τις τοιχογραφίες ελάχιστα διασώθηκαν.

Καθολικό μονής Αγίου Δημητρίου Πανοράματος (Καλαπότι)⁴⁴

Από το μοναστήρι, που βρίσκεται 3 χιλιόμετρα έξω

⁴³ ρθκοю Дмитр. X. Икоиом. СѢ Баиско. 1849 (=Δια χειρός Ντιμιτάρ Χατζποικονόμ από το Μπάνσκο. 1849). Ο Ντιμιτάρ Χατζποικονόμ ή περισσότερο γνωστός ως Ντιμιτάρ Μολέρωφ, έργο του οποίου είναι όλες οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου και πιθανώς και αυτές του Δωδεκάορτου, είναι ο κύριος εκφραστής της Σχολής του Μπάνσκο στη ζωγραφική και ένας από τους σπουδαιότερους ζωγράφους της Βουλγαρικής Αναγέννησης.

⁴⁴ Για το καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου Πανοράματος βλ. Β. Μεσσης, «Τρουλλαίοι Μεταβυζαντινοί ναοί του νομού Δράμας», *ΠΕΣΔ 5* (Δράμα 18-21 Μαΐου 2006), Δράμα 2013, κυρίως σσ. 1220-1225, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 10. Άγιος Δημήτριος
Πανοράματος (Καλαπότι).

από το χωριό, μέσα στην κλεισούρα του Καλαποτίου (εικ. 10), σώθηκε μόνο το καθολικό, αν και έως τη δεκαετία του 1970 διατηρούνταν τα κελιά των μοναχών, ο πυλώνας, η δεξαμενή. Ο ναός κτίστηκε στα 1865 στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, που επιλεγόταν την εποχή εκείνη κυρίως για μικρά παρεκκλήσια του Αγίου Όρους. Το μοναστήρι από τη δεκαετία του 1870 πέρασε στην κατοχή των Εξαρχικών και έγινε ορμητήριο των ένοπλων ομάδων τους. Δεσποτικές εικόνες του ζωγράφου Ιερεμία από το Μελένικο⁴⁵ (1866) και του Στέργιου Γεωργιάδη από το Νευροκόπι (1872)⁴⁶ κόσμησαν το τέμπλο του (εικ. 11), ενώ οι τοιχογραφίες, που καλύπτουν σχεδόν όλες τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού, έγιναν στα 1874. Στη σβησμένη κτητορική επιγραφή διαβάζουμε, ευτυχώς, το τοπωνύμιο Γκάλιτσνικ, που κατά πάσα πιθανότητα αφορά το όνομα του οικισμού από το οποίο προέρχεται ο ζωγράφος⁴⁷. Το Γκάλιτσνικ (Γαλιτσνικ), στο σημερινό κράτος των Σκοπίων,

⁴⁵ Για τον Ιερεμία από το Μελένικο βλ. Ι. Ζάρρα, «Δύο ζωγράφοι δεσποτικών εικόνων στον ναό Αγίου Νικολάου Βαθυτόπου και στη μονή Αγίου Δημητρίου Πανοράματος», *ΠΕΣΔ* 3 (Δράμα 21-24 Μαΐου 1998), Δράμα 2002, σσ. 207-230.

⁴⁶ Ικανότατος και προβεβλημένος ζωγράφος της εποχής, που κόσμησε με έργα του, κυρίως φορητές εικόνες αλλά και τοιχογραφίες, πολλούς ναούς στην περιοχή μας αλλά και στη νότια Βουλγαρία. Για τον Στέργιου Γεωργιάδη βλ. ενδεικτικά Α. Στρατή, Ο ζωγράφος Στέργιου Νευροκοπίτης και οι τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *ΠΕΣΔ* 4 (Δράμα 16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, σσ. 199-226.

⁴⁷ Το τοιχογραφικό σύνολο παρουσιάζει ομοιότητες τόσο με δημιουργίες της οικογένειας ζωγράφων Μίνοβι (Μινοβι), που από το Γκάλιντσικ εγκαταστάθηκαν στο Κατάφυτο (Καράκιοϊ), όσο και με του συγγενούς και συντοπίτη τους Μίλος Γιάκοβλεφ (Μιλοσ Γιακωβλεφ), επίσης από το Γκάλιντσικ, που την ίδια χρονιά (1874) τοιχογραφεί στον Άγιο Αθανάσιο, στο Μπέλιοβο (Βελβοβο) της νότιας Βουλγαρίας, αλλά και με δημιουργίες του Ιακώβ Μαβρόφσκι (Γιακωβ Μαυροβσκι), επίσης από το Γκάλιντσικ, που την ίδια περίοδο φέρεται να εργάζεται στην περιοχή μας. Για την οικογένεια Μίνοβι βλ. Β. Διμίτροβ, *Зографите от фамилията Бундовци (Μινοβι) от Галичник и техните творби в България. Πατριμονιум.МК* 4 (7-8), 2010, 451-463, όπου και περίληψη στην αγγλική.

Εικ. 11. Άγιος Δημήτριος Πανοράματος (Καλαπότι).

Εικ. 12. Άγιος Δημήτριος Κάτω Νευροκοπίου (Ζύρνοβο).

κοντά στα σύνορα με την Αλβανία, ήταν ξακουστό μαστοροχώρι της περιοχής και ένα από τα κέντρα της πολύ σημαντικής για τη μεταβυζαντινή τέχνη Σχολής της Δίβρης (Дебρ)⁴⁸.

Άγιος Δημήτριος Κάτω Νευροκοπίου (Ζύρνοβο)⁴⁹

Κτισμένος στα 1866 (εικ. 12), στον τύπο της τρίκλιτης θολωτής τρουλλαίας βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη στις τρεις από τις τέσσερις πλευρές

⁴⁸ Στον ενιαίο χώρο της υπό οθωμανική διοίκηση Μακεδονίας πολλοί μαστορες από μαστοροχώρια της περιοχής της Δίβρης ήρθαν και δημιούργησαν στην περιοχή της Δράμας. Εκτός από όσους ντεμπρελίδες μαστόρους αναφέρονται στην παραπάνω υποσημείωση, σημειώνουμε και το όνομα του Νεστόριου από την Λαζαρόπολη (Лазарополе) που έκτισε τον Άγιο Νικόλαο Αδριανής (1884).

⁴⁹ Για το ναό βλ. Μεσσης, «Τρουλλαίοι ναοί Δράμας», *ό.π.*, κυρίως σσ. 1225-1233, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

του κτίσματος, αποτελεί έναν από τους πιο ενδιαφέροντες αρχιτεκτονικά ναούς της περιόδου σε όλον τον βορειοελλαδικό χώρο. Η ιστορία του ναού αποτελεί από μόνη της ένα μάθημα ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνα⁵⁰. Αρκετές εικόνες του εξαιρετικού τέμπλου του ναού υπογράφονται από τον Στέργιο Γεωργιάδη. Δυστυχώς, όπως αναφέραμε και παραπάνω, το 1971 σχεδόν όλες

⁵⁰ Ένα μάθημα, με τους πατριαρχικούς Έλληνες του χωριού να προσπαθούν να κρατήσουν την εκκλησία με νύχια και με δόντια, με τους εξαρχικούς Βούλγαρους να τη διεκδικούν δείχνοντας νύχια και δόντια, και με την τουρκική διοίκηση να αρκείται στο να ασκεί το διαίρει και βασίλευε και να τραβά τα αυτιά των υπόδουλων της χριστιανών, όταν αυτοί ξεπερνούσαν τα ανεκτά όρια. Βλ. σχετικά και Β. Λαούρδας, *Η μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1907, Εκθέσεις των μητροπολιτών Νικοδήμου και Θεοδωρήτου*, ΙΜΧΑ επιμέλεια Β. Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1961, όπου υπάρχουν αρκετές αναφορές στο Ζύρνοβο και στους αγώνες των εκεί πατριαρχικών να κρατήσουν το χωριό και την εκκλησία.

Εικ. 13. Άγιος Δημήτριος Κάτω Νευροκοπίου (Ζύρνοβο).

οι αρχικές τοιχογραφίες (εικ. 13) του ναού καλύφθηκαν με νέες. Η τοπική κοινωνία αντέδρασε εις μάτην και τότε και αργότερα στη συντελούμενη καταστροφή⁵¹.

⁵¹ «Η εσωτερική ωραιότητα του ναού εξαλείφθηκε. Η πράξη αυτή

Άγιος Αθανάσιος Δοξάτου⁵²

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη (εικ. 14) στη δυτική πλευρά. Κτίστηκε στα 1869 και γνώρισε ευρεία φάση μετασκευών στα 1893. Όταν έκλεισε η στοά, ενοποιήθηκε με τον κυρίως ναό και κτίστηκε το κωδωνοστάσιο. Η οικοδομική ιστορία του ναού, το τέμπλο (εικ. 15), με φορητές εικόνες του Στέργιου Γεωργιάδη, αλλά και η εν γένει σκευή του είναι πολύ ενδιαφέροντα και σημαντικότερα τόσο για την τελευταία περίοδο της μεταβυζαντινής τέχνης όσο και για την ιστορία του οικισμού αλλά και όλης της περιοχής μας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ακόμη το ότι ως βάσεις κιόνων και, κυρίως, ως βάση της Αγίας Τράπεζας χρησιμοποιήθηκαν αρχαία μέλη, ρωμαϊκά κιονόκρανα, και βωμός, αντιστοίχως, προερχόμενα από ρωμαϊκές κώμες (vici) της περιοχής ή, πιθανώς, και από τους Φιλίππους.

Κοίμηση Θεοτόκου στο Λιβαδάκι (Λιβάδιστα)⁵³

Ο ναός κτίστηκε στα 1870 (εικ. 16), εκτός από το κα-

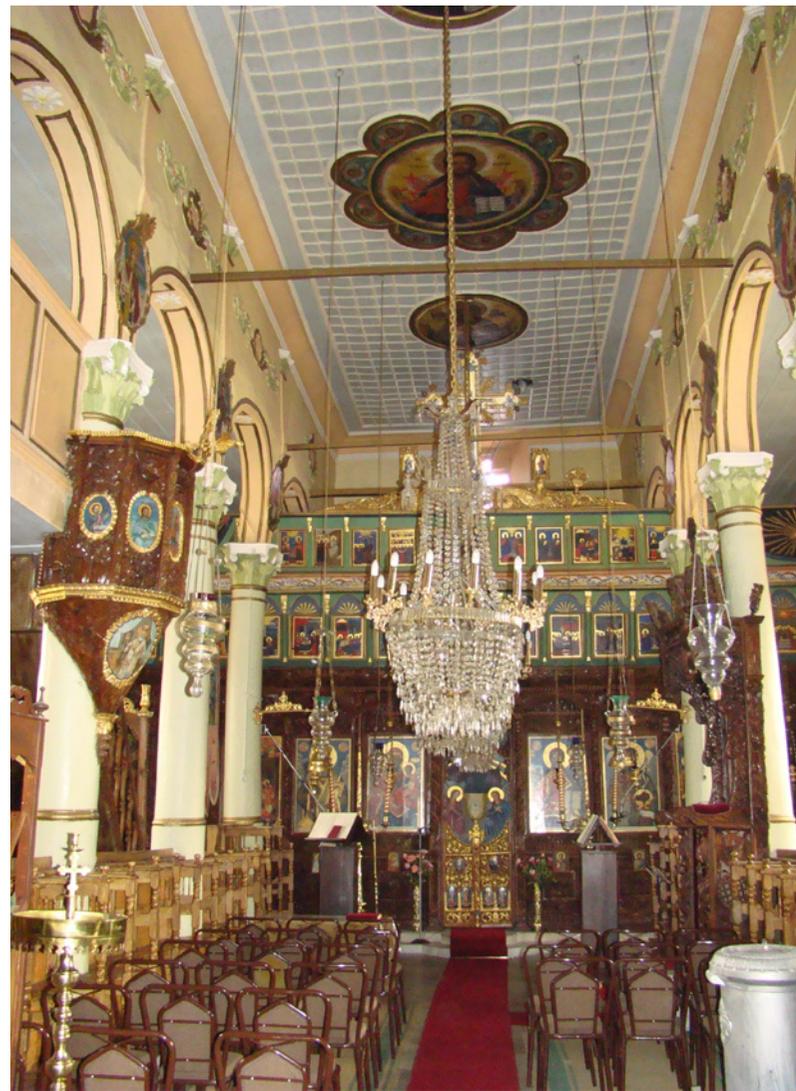
ήταν μια μαχαιριά στην καρδιά μας» αναφέρει σε επιστολή του 12 χρόνια αργότερα, το 1983, στην τότε υπουργό Πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη, το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού, ζητώντας από την υπουργό να μεριμνήσει για την επαναφορά των τοιχογραφιών στην αρχική τους κατάσταση.

⁵² Για τον Άγιο Αθανάσιο Δοξάτου βλ. αναλυτικότερα Β. Μεσσής, «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Δοξάτο και η ένταξή του στα πλαίσια της τελευταίας φάσης της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής στο βορειοελλαδικό χώρο», *Δοξάτο 1883-1913: από την ανάπτυξη στην καταστροφή και την απελευθέρωση*, Β΄ Επιστημονική Ημερίδα Δοξάτο 22 Ιουνίου 2013, Δοξάτο 2014, σσ. 103-130.

⁵³ Βλ. σχετικά Β. Μεσσής, «Παναγιά και Bogorodica. Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λιβαδάκι Δράμας από το 1870 στο 2017. Τέχνη, ιστορία και πάσχοντα κτίρια», *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς. 4-7 Οκτωβρίου 2017*, Περιλήψεις ανακοινώσεων, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 52-53.

Εικ. 14. Άγιος Αθανάσιος Δοξάτου.

Εικ. 15. Άγιος Αθανάσιος Δοξάτου.

μπαναριό, που προστέθηκε στα 1899. Σήμερα το χωριό είναι σχεδόν εγκαταλειμμένο, στα τέλη όμως του 19ου αιώνα ήταν σημαντικότερο λόγω θέσης, πολυπληθές και προπύργιο του βουλγαρισμού στην περιοχή⁵⁴. Η σπουδαιότητα της εκκλησίας δεν αφορά τόσο την αρχιτεκτονική –διότι, αν εξαιρεθεί το μνημειώδες και περίτεχνο καμπαναριό, έργο ικανότατων λιθοξόνων (πελεκάνων), ο ναός μάλλον αποτελεί ένα ξεπερασμένο για την εποχή δείγμα της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με εσωτερικό γυναικωνίτη – όσο τα ξυλόγλυπτά της, και τον ζωγραφικό της διάκοσμο. Τη σπουδαιότητα της καλλιτεχνικής με εξαιρετική μαστοριά ξυλόγλυπτης οροφής και του διάτρητου πολύχρωμου καφασωτού του γυναικωνίτη –έργο

⁵⁴ Φανακώτατον και επάρατον χωρίον το χαρακτηρίζει στις αρχές του 20ου αιώνα ο Μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος σε εκθέσεις του προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. σχετικά Β. Λαούρδας, *Η μητρόπολις Νευροκοπίου*, ό.π., σ. 167 και 179.

Εικ. 16. Κοίμηση Θεοτόκου Λιβαδακίου (Λιβιάδιστα).

Εικ. 17. Άγιος Γεώργιος Κριθαρά (Μπούτιμ).

ικανότατου ταϊφά ξυλογλυπτών (ταλιαδούρων)– επιτείνει το γεγονός ότι στην εκκλησία στο Λιβαδάκι συναντούμε ένα από τα ελάχιστα σχεδόν πλήρως σωζόμενα σύνολα αυτής της τόσο ιδιαίτερης τέχνης, καθώς φροντίσαμε τις προηγούμενες δεκαετίες να «καθαρίσουμε» πολλούς ναούς μας από ανάλογες διακοσμήσεις!

Άγιος Γεώργιος στον Κριθαρά (Μπούτιμ)⁵⁵

Τρουλλαία θολωτή βασιλική με στοά και υπερ-

⁵⁵ Για τον Άγιο Γεώργιο στον Κριθαρά βλ Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον Κριθαρά Δράμας», ΠΕΣΔ 2 (Δράμα 18-22 Μαΐου 1994), Δράμα 1998, σσ. 329-348, και Μεσσής, «Τρουλλαίοι ναοί Δράμας», ό.π., κυρίως σσ. 1233-1244.

κείμενο γυναικωνίτη στη δυτική και στο ήμισυ των πλάγιων πλευρών είναι ο τύπος του ναού, που κτίστηκε περί το 1880 (εικ. 17)⁵⁶. Σε πλήρη ερείπωση σήμερα, ο ναός είναι το μοναδικό από τα κτίσματα του οικισμού που διατηρείται. Το μικρό και ασήμαντο τότε χωριό και οι οικονομικές δυνατότητες των κατοίκων του δεν θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την κατασκευή του συγκεκριμένου ναού. Αναμφίβολα αποτέλεσε ένα σημαντικό έργο πολιτικής, καθώς το Μπούτιμ, κτισμένο σε λόφο απέναντι από τη Λιβιάδιστα, όριζε μαζί με αυτήν τα περάσματα, που οδηγούσαν από τον μουσουλμανικό κόσμο ανατολικά του Νέστου, στον χριστιανικό κόσμο, δυ-

⁵⁶ Ιδιαίτερες ομοιότητες εντοπίζονται με τον Προφήτη Ηλία στο Αχλαδοχώρι Σερρών (1870).

Εικ. 18. Άγιος Γεώργιος Κριθαρά (Μπούτιμ).

Εικ. 19. Εισόδια Θεοτόκου Χωριστής (Τσιατάλτζα).

τικά του ποταμού, τον οποίο διεκδικούσαν Έλληνες και Βούλγαροι. Η πολυπλοκότητα του κτίσματος και οι δυσκολίες που λόγω αυτής θα προέκυπταν στην κατασκευή του απαιτούσαν έμπειρους μαστόρους, για να ολοκληρώσουν το δύσκολο εγχείρημα. Οι μάστορες εικάζουμε ότι θα ήρθαν από κάποιο μαστοροχώρι της Βουλγαρίας, πιθανώς από την κοντινή στο Μπούτιμ Κοβατσέβιτσα (Κοβαचेвица). Ο Άγιος Γεώργιος Κριθαρά χρόνο με τον χρόνο ρημάζει (εικ. 18). Η έκκληση για τη διάσωσή του που είχε υπογραφεί το 2006, κατά τη λήξη του 4ου Συνεδρίου για τον Πολιτισμό και την Ιστορία της Δράμας, δεν βρήκε ανταπόκριση.

Εισόδια της Θεοτόκου Χωριστής (Τσιατάλτζα)⁵⁷

Ο ναός της Χωριστής (εικ. 19) κτίστηκε στα 1907, με πρωτοβουλία του χαρισματικού και διορατικότερου τότε μπτροπολίτη Δράμας, του εθνομάρτυρα Χρυσσοστόμου. Αποτελεί μοναδικότητα για τη ναοδομία της περιοχής μας, καθώς παράλληλά του μπορούμε να βρούμε μόνο σε μεγάλα αστικά κέντρα του ελληνισμού κατά την εποχή εκείνη. Τον ναό ως προς τον τύπο θα τον χαρακτηρίζαμε κάπως απλουστευτικά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Η ιδιαιτερότητά του όμως δεν αφορά τόσο την τυπολογία του, όσο

⁵⁷ Για τον ναό και τα κειμήλιά του βλ. Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, «Τα κειμήλια του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», ΠΕΣΔ 6 (Δράμα 8-10 Νοεμβρίου 2013), Δράμα 2017, σσ. 373-391, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 20. Εισόδια Θεοτόκου Χωριστής (Τσιατάλτζα).

την ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή της ξυλόπηκτης και επενδεδυμένης με μπαγδατί οροφής, και κυρίως τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά, καθώς θυμίζει σε πολλά ναούς της δυτικής χριστιανοσύνης (εικ. 20). Οι ιδιαιτερότητες του ναού εξηγούνται ίσως επαρκώς από το ότι δημιουργός του ήταν ο αυστριακός αρχιτέκτονας Κόνραντ φον Βίλας⁵⁸. Το τέμπλο του ναού, έργο του ταλιαδούρου Βελένη, προέρχεται από την παλαιότερη εκκλησία, χρονολογείται στα 1842-1844 και αποτελεί σημαντικό δείγμα της ξυλογλυπτικής των μέσων του 19ου αιώνα. Η ζωγραφική του ναού θα μπορούσε να στηρίξει ολόκληρο μάθημα μεταβυζαντινής ζωγραφικής, με ενυπόγραφες δημιουργίες του Κυριαζή και του Δν-

⁵⁸ Για τον σπουδαίο αρχιτέκτονα, που κληροδότησε στη Δράμα αρκετά ξεχωριστά ιδιωτικά και δημόσια κτίσματα, βλ. Κ. Τρακοσπούλου - Τζήμου, *Η αρχιτεκτονική του Konrad Jacob Josef von Vilas (1866-1929) στη Δράμα και την ενρύτερη περιοχή της. Τέλη 19ου - αρχές 20ού αιώνα*, Δράμα 2002, και κυρίως σσ. 52-55, όπου γίνεται αναφορά στον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου, στη Χωριστή.

μήτριου από τον Αίνο, του Ιάκωβου Γιακουμή από το Μελένικο, του Στέργιου Γεωργιάδη από το Νευροκόπι. Έξι φορητές εικόνες –ατυχώς επιζωγραφισμένες– αποτελούν έργα του Κωνσταντίνου Παρθένου, του σπουδαιότερου ίσως Νεοέλληνα ζωγράφου.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρουσίαση της μεταβυζαντινής ναοδομίας στην περιοχή μας υπό το συγκεκριμένο ερευνητικό πρίσμα που αναφέραμε εξ αρχής, το οποίο αντιμετωπίζει τα κτίσματα ως ιστορικά γεγονότα και εστιάζει περισσότερο στην ιστορία των κτισμάτων, τη σύνδεσή τους με την εν γένει ιστορία και της περιπέτειες που διήλθαν από τη γέννησή τους έως σήμερα, θα αναφέρουμε τα ακόλουθα επιλογικά: Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της περιοχής μας είναι σημαντικότερες για την ιστορία· για τη μικρή ιστορία, την προσωπική, του καθενός μας, και ακολούθως για την τοπική μας ιστορία αλλά και για τη γενική, τη μεγάλη Ιστορία. Είναι σημαντικότερες επίσης για τις τέχνες (αρχιτεκτονική, ζωγραφική, ξυλογλυπτική, μεταλλοτεχνία) κατά την ύστερη μεταβυζαντινή περίοδο. Είναι, τέλος, σημαντικότερες, γιατί μας δίνουν μαθήματα πολιτισμού. Μαθαίνουμε μέσα από αυτές να αγαπάμε, να αποδεχόμαστε και να σεβόμαστε το παρελθόν, να αντιλαμβανόμαστε τα κτίρια σαν ιστορικά γεγονότα και ζώντες οργανισμούς, να βλέπουμε, τέλος, και να κρίνουμε, με το χάρισμα της συμπάθειας, ανθρώπους, παρελθόν και κτίρια.

Τα κτίρια –να το ξαναγράψουμε κλείνοντας– είναι ιστορικά γεγονότα, φορείς αξιών και ζώντες οργανισμοί.